

UOT 338.425**UNUDULAN VƏ GİZLƏDİLƏN MƏDƏNİYYƏT
VƏ YA TÜRKÜN İKİNCİ DOĞUŞU****R.İ.MƏHƏRRƏMOV****Gəncə Dövlət Universiteti*****rabiteci_22@mai.ru***

Məqalə dövlətçiliyi, mədəniyyəti, milli varlığı belə unudulan, gizlədilən və özgələşdirilən türklərin qürur meyarlarından olan ümumbəşəri dəyər payı daşıyan mədəniyyətinin tarixinin araşdırılması və uzun illər bu möhtəşəm mədəniyyətin onun daşıyıcılarından gizlədilməsinin aşkarlanmasına həsr edilib.

Müəllif tutarlı faktlara, görkəmli tarixçilərin əsərlərində yer alan dəlillərə əsaslanıb, bu elmi ədalətsizliyi yumşaq desək, tarixin saxtalaşdırılması kimi qiymətləndirmişdir.

Məqalə müəllifi bu haqsızlığın üzə çıxarılmasını haqlı olaraq türkün ikinci doğuşu adlandırır.

Açar sözlər: milli kimlik, türk əsili, Tomsen, Orxon-Yenisey, Esik kurqanı

Türk xalqları tarixinin tarixşünaslığında ənənəvi olaraq göstərilir ki, tarixləri az öyrənilən xalqlardan biri türk xalqlarıdır. Buraya onu da əlavə etmək gərəkdir ki, bütün tarixləri boyu min illər ərzində təqib və təzyiqlərə, qətlə və genosidə, köçürülmə və sürgünlərə ən çox məruz qalan da elə türklərdir. Bu cəngavər və hökmran, həm də tolerant xislətli xalqa qarşı qısqanclıq, nəticə etibarilə düşmənçilik görün, hansı həddə çatmışdır ki, zaman-zaman bu xalqın dövlətçiliyi, varlığı və milli kimliyi belə inkar edilmiş və inkar edilməkdədir. Hələ rus imperiyası dövründən müstəmləkə xalqlarının tarixini öyrənmək, onu tədqiq etmək rus elminin maraq dairəsinə daxil deyildi. Əksinə, I Pyotrın zamanından bu xalqların tarixi yadigarlarının məhv edilməsi planlı şəkildə həyata keçirilirdi. Pyotr öz fərmanında beləcə də yazırdı: "... А.Басурман zelo мухим образом, что бы не узнали, сколько возможно убавлять" [3, 140.] və hiss edilmədən, sakitcə azaldılırdı. Türklərin varlığı belə şübhə altına alınaraq onlara qarşı təqib və təzyiq davam etdirilirdi.

Rus imperiyasının bütün hakimiyyətləri dövründə unudulmayan genosid rus imperiyasının köhnə ənənəsi idi. Digər tərəfdən elə həmin dövrdən yeni "döndərilmə" prosesi başlanmışdı – türklər rəsmi olaraq slavyanlaşdırılırdı. Ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində slavyanların sayı yüz və min dəfələrlə artırı-

lırdı [2, 226]. Həmin dövrdə ölkədə genosid deyil, hələ adı tapılmayan elə bir hadisə baş verirdi ki, bütöv bir xalq gedər-gəlməzə göndərilirdi. Bu türk xalqı idi. Avrasiyada yeganə müstəqil türk dövləti (Anadolu Türkiyəsi istisna edilməklə) – Kırım xanlığının işğalından sonra Kırımdakı Fransa səfiri Baron de Tottun təxmin etdiyi 5 milyonluq Kırım türkləri pərən-pərən edilərək ana yurdlarından köçürülmüş, bir hissəsi isə qətlə edilmişdir. Bundan sonra Kırımda vur-tut 300 min türkün də başına müsibətlər açılaraq, ana yurdlarından köçürülərək sürgünlərə məruz qalmışdır. Bunun nəticəsi idi ki, rus və sovet imperiyaları dövründə milyonlarla türkəsilli insanlar sağ qalmaq üçün soyadlarını dəyişərək, ağır olsa belə, slavyanlaşmışlar. Məsələn, görkəmli elm, mədəniyyət xadimləri Tuqan Baranovski, Sergey Raxmaninov, Mixail Bulqakov, admiral Kolçak, Mixail Kutuzov, Timiryazev, Baskakov və başqaları türkəsilli rus fəmilialıdır. Belələri yüzlərlədir.

Tarix hakim ideologiyanın milli siyasətinin əsaslandırılması vasitəsinə çevrildikdən sonra onun tədqiq edilməsi də siyasi mərkəzdən istiqamət almağa başladı. Rus-sovet tarixşünaslığının patriarxı adlandırılan akademik B.A.Rıbakov slavyanların tarixini tədqiq edərək qədimləşdirmək tapşırığı almışdı. Sibirdən Qara dənizə qədər böyük bir ərazidə tapılan arxeoloji yadigarlara slavyan donu geydirilirdi. Bəlkə elə buna görə Daniel Qotlib Messerşmidtin tapıntısı diqqətdən kənar qalırdı. Dənsiqdən olan bu təbiətşünas alim avropalılar arasında ilk dəfə 1719-1727-ci illərdə Sibirə səyahət etmişdir və orada sirli yazılar görmüşdür (Lakin belə bir fikir də mövcuddur ki, İsveç əsiri, zabıt Flipp-İohann TabbetStralenberq 1713-1722-ci illərdə Sibirdə yaşamış və sirli daşüstü işarələri ilk dəfə o, görmüşdür və alman runlarına oxşadığı üçün onları run adlandırmışdır) [4, 6; 3, 141].

Sirli yazılar olan Orxon-Yenisey abidələrindən ilk dəfə XII əsrdə tarixçi Alaəddin Ata Məlikin “Cüveyni tarixi cahangüşa” adlı əsərində bəhs edilmişdir. Lakin bu faktlar avropalılara məlum olmadığından Orxon-Yenisey abidələrinin varlığı uzun müddət elm aləmindən gizli qalmışdır. Kitabələr haqqında ilk məlumatı avropalılara Niderlandın paytaxtı Amsterdam şəhərinin burqomistri Nikolay Vidzen vermişdir. Onun 1692-ci ildə çapdan çıxmış “Nord and Oost Tartarye” adlı kitabında oxuyuruq ki, ... Verxoturye çayından bir qədər aralı qayada bir neçə şəkil və naməlum hərflərlə yazılmış bir neçə yazı tapılmışdır. O yerlərin ən qocaman sakinlərinin dediyinə görə həmin yazılar moskvitlərin (N.Vidzen rusları moskvit adlandırır) bu ölkəni fəth etdiyi zamandan əvvəl də (ölkənin fəth edilməsi isə 100 ildən daha çox əvvələ aiddir) orada olmuşdur. Beləliklə, bu şəkillərin nə vaxt və kim tərəfindən çəkilməsi haqqında heç bir məlumat yoxdur [4, 6].

N.Vidzenin məlumatından bir qədər sonra Tobol boyarlarından birinin oğlu Semyon Remezov da Orxon-Yenisey abidələri haqqında xəbər verir. Məlumdur ki, 1696-cı ildə I Pyotrun göstərişi ilə “Sibirin bütün şəhər və torpaqlarının xəritəsi” və “bütün susuz və çətin keçilən daşlıq çöl torpaqlarının xəritəsi” adlı iki xəritə hazırlanaraq 1697-ci ildə nəşr edilir. S.Remezov bu

xəritələrdə Talas çayı sahilində, indiki Qazaxstan Respublikasının Talas şəhərinin yanında topoqrafik işarə kimi “orxon daşı” işarəsini qoyur. Məlum olduğu kimi, sonralar, yəni 1896-1897-ci illərdə V.Kallaur və Q.Heykel həmin işarənin göstərildiyi yerdə qədim türk əlifbası ilə yazılmış və türkologiyada Talas kitabələri adı ilə tanınmış qədim türk abidələrini tapmışdır. Şübhəsiz, S.Remezov Monqolustanda yerləşən Oxon çayı ilə Talas çayının qollarından birini qarışdırıb bilməzdi. Həmin xəritələrdə isə Selenqanın qolu Orxon çayı ilə “Orxon daşı” ayrılıqda göstərilir. Görünür, Orxon çayı sahilindəki qədim türk abidələri də, sonralar V.Kallaur və Q.Heykelin tapdığı yazılı daşlar da S.Remezova məlum imiş. Yəqin ki, Talas sahilindəki abidələrə oxşamasını nəzərə alaraq, həmin daşları “Orxon daşı” kimi xəritəyə qeyd etmişdir.

İstər N.Vidzen, istərsə də S.Remezov qədim türk Orxon-Yenisey yazılı abidələri haqqında dolayısı ilə məlumat verir, onların olduğu yerləri göstərir, lakin abidələrin özləri haqqında elmi əhəmiyyət daşıyan heç bir söz demirdilər.

Bu abidələr haqqında elmi fikirlər XVIII əsrdən söylənilməyə başlanır.

Messerşmidtin tapıntısı Peterburqda sevincə qarşılanmadı. Qədim nadir abidələrdən götürülmüş surətləri dərc etmək hara, heç onlara baxmaq belə istəmədilər. Bəlkə də, artıq hiss etmişdilər ki, bu nadir tapıntı hər vasitə ilə inkar etdikləri türk mədəniyyəti abidəsidir. Yazını skitlərə aid etmək qərara alındı və lüzumsuzluğundan surəti arxivə verilməsi tövsiyə edildi. Heç onu da nəzərə almadılar ki, skitlər Uzaq Şərqdə heç vaxt yaşamamışlar.

Sonralar, II Yekaterinanın səfirlərindən birinin köməyi ilə bu surətlər gizli olaraq Avropaya çatdırıldı və orada dərc edildi. Hər halda bütün dünya öz tarixinin unudulmuş səhifəsi haqqında xəbər tutdu – düzdür, hələ söhbət qədim türk mədəniyyəti haqqında getmirdi. Sonralar, məlum olacaq ki, bunlar türkrun yazılarıdır və bunu Danimarka alimi Vilhelm Tomsen oxuyacaqdır.

1793-cü ildə akad. Pallas Orxon-Yenisey abidələrindən bir neçəsinin mətnini nəşr etdirir. Lakin qədim türk abidələrinin daha geniş öyrənilməsi XIX əsrdən başlanır.

1816-cı ildə «Сибирский Вестник» jurnalında Q. Spasskinin “Sibirin qədim abidələri haqqında qeydlər” adlı məqaləsi çıxır. Qraf M.P.Rumyantsevin xahişi ilə akad. F.İ.Kruq bu məqaləni latın dilinə tərcümə edir. Q.Spaskinin əsəri məşhur dilçi V.Fon Hunboldtun və şərq dillərinin, o sıradan türk dillərinin görkəmli tədqiqatçısı Abel Remüzənin diqqətini cəlb edir. A.Remüzə 1822-ci ildə Q.Spaskinin əsəri haqqında rəy yazır. Rəydə göstərilir ki, Asiya xalqlarında qəbir üzərində “pey” adlanan ikidilli, hətta üçdilli yazısı olan daş obelsklər qoymaq adəti varmış. Belə obelsklərin tapılması Yenisey kitabələri məsələsinin həllinə mühakimə və fərziyələrdən daha çox kömək göstərə bilər. Abidələrin yazıldığı işarələrin run işarələrinə bənzəməsini A.Remüzə zahiri və aldadıcı adlandıraraq yazır ki, bu abidələr qədim türk qəbilələrinin məskun olduğu ərazidə yerləşir. Q.Spaskinin əsəri haqqında Rommel və Y.Klaprot da rəy söyləmişlər. A.Remüzədən fərqli olaraq Q.Spaski, Rommel və Y.Klaprot bu abidələrin türklərə mənsubluğunun əleyhinə çıxırdılar. Q.Spaski yazırdı ki,

türklərin, ümumiyyətlə tatar qəbilələrinin qədim dövrlərdə Sibirin cənubunda yaşaması haqqında elmdə heç bir iz yoxdur, əksinə, hər şey göstərir ki, türklər bu yerlərə sonradan köçüb gəlirlər. Q.Spaski həmin abidələrin kalmık qəbilələrinə məxsus olması fərziyyəsini irəli sürürdü. Rommel Yenisey kitabələrini alman rusları ilə müqayisə edib, belə bir fərziyyə irəli sürürdü ki, bu kitabələr ya skit, ya da yunan-qot mənşəlidir. Y.Klaprot məsələyə bir qədər ehtiyatla yanaşib göstərir ki, Yenisey kitabələrinin yazıldığı işarələr yunan runlarına bənzəyir [4, 7].

1857-ci ildə Q.Spaski yenidən Yenisey kitabələri problemi üzərinə qaydır. O, özünə qədər irəli sürülən fərziyyələri, xüsusən Rommelin abidələri skitlərə bağlanması fərziyyəsini qəti rədd edir, əvvəlcə, bu abidələrin hansı xalqa məxsusluğu məsələsini açıq saxlasa da, sonradan onların slavyanlara məxsus olması nəzəriyyəsini işləyir. Onun nəzəriyyəsi V.Florinski tərəfindən müdafiə edilir [4, 7].

1859-cu ildə A.Şifner Yenisey abidələrinin yazıldığı əlifbanın damğalardan əmələ gəlməsi fərziyyəsini irəli sürürdü. 1874-cü ildə N.Popov Yenisey abidələri üzərində tədqiqat apararaq Rommelin abidələrin qot mənşəli olması haqqındakı fikrini daha da inkişaf etdirir. Həmin ildə fin alimi Aspelin Sibirə tapılmış balbalların (daşdan kobud şəkildə yonulmuş “insan heykəlləri”) və naməlum yazının tarixini qədim fin qəbilələrinə bağlayır. 1859-cu ildə M.A.Kastrenin tapdığı daşların şəkilləri nəşr edilir. Bu qərribə yazılara maraq daha da artır.

Yenisey çayı hövzəsində tapılmış yazıların tədqiq edilib öyrənilməsində rus alimi N.M.Yadrıntsev daha çox xidməti vardır. Hələ 1885-ci ildə onun Yenisey abidələri haqqında məqaləsi çıxmışdır. Həmin məqalədə alim Y.Klaprotun Yenisey yazılarının şimal mənşəli olması haqqındakı fərziyyəsinin əleyhinə çıxaraq söyləyir ki, bu kitabələrin dili türk mənşəli olmalıdır. N.M.Yadrıntsev fikrincə, Asiya xalqlarının run yazısını Avropa qotlarından və finlərdən götürməsinə iddia etmək düzgün deyildir, çünki bizə bu xalqların Asiyadan çıxdıqları məlumdur. Daha sonra N.M.Yadrıntsev yazırdı ki, Yenisey yazılarının və Sibir balballarının hansı xalqa məxsusluğu məsələsini həll etmədən biz deyə bilərik ki, bu abidələrin mənşəyi çox qədimdir, bəlkə də İsanın anadan olmasından əvvəlki vaxtlara aiddir. O da maraq doğurur ki, bu abidələrin 2000 il salamat qalması necə mümkün olmuşdur. Güman etməyə əldə əsas vardır ki, bu abidələr fin qəbilələrindən və buraya daha sonra gəlmiş qot və hindo-skit qəbilələrindən daha çox, onlarla qonşuluqda yaşamış türk qəbilələrinə mənsubdur [4, 9].

1889-cu ildə rus-coğrafiya cəmiyyətinin Şərqi Sibir şöbəsi N.M.Yadrıntsev başçılığı ilə Monqolustana ekspedisiya təşkil edir. Bu ekspedisiya ilə Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsinin yeni dövrü başlanır. Ekspedisiyanın elə birinci səfərində Kokşin-Orxon rayonunda Saydam gölü yaxınlığındakı Orxon çayı hövzəsində, Erdeni Tszu budda monastrından 60 km. şimalda N.M.Yadrıntsev Gültigin və Mogilyan xan (Bilgə xan) abidələrini kəşf edir. Yad-

rintsev Gültigin abidəsi haqqında yazır: “Qeyri-adi davamlı və möhkəm qranit əsrlərdən bəri aşınmışdır və minillik qədimliyi göstərir. Bəzi “səhifələr” mühafizə edilmişdir. Bunlar Sibirin başqa yerlərində də rast gəldiyimiz sirrli run yazısından ibarətdir. “Səhifələr”in yanlarında və obelskin arxasındakı “səhifə”də kiday, yaxud kidan heroqlifləri vardır. Əgər bu yazılar çin dilindədirsə, onda ola bilsin ki, onlar runların açılması üçün açar versin”. N.M.Yadrintsevin ümidi düz çıxdı, məhz Gültiginin şərəfinə qoyulmuş abidə sonralar Orxon-Yenisey əlifbasının açılmasına səbəb oldu. Bilgə xaqanın şərəfinə qoyulmuş abidə Gültiginin şərəfinə qoyulmuş abidədən böyük idi, lakin təəssüf ki, üç hissəyə bölünmüşdü, qranitin müəyyən bir hissəsi parçalanıb dağılmış, bəzi sətirlərdəki sözlər, hərflər silinib yoxa çıxmışdır. Gültiginin şərəfinə qoyulmuş abidə isə, demək olar ki, bütöv idi.

N.M.Yadrintsevun ekspedisiyasının ardınca Monqolustana Q.Heykelin rəhbərliyi ilə fin ekspedisiyası yola düşür. Finlər Aspelinin Orxon-Yenisey abidələrinin fin mənşəli olması haqqındakı nəzəriyyəsini sübut edəcək faktik material tapmaq ümidində idilər. Heykelin ekspedisiyasının materialları həmin dövrdə nəşr edilmişdir. 1891-ci ildə akad. V.V.Radlovun rəhbərliyi ilə Rusiya Elmlər Akademiyasının Məonqolustana ekspedisiyası təşkil edilir. Ekspedisiya Orxon çayı hövzəsindəki bütün abidələrin estampajını çıxarır.

1892-ci ildə ekspedisiyanın əsərlərinin 6 cildi nəşr edilir, bunlardan 4 buraxılış təkə abidələrin atlasından ibarət idi. Artıq bu sirrli mətnlərin yazıldığı əlifbanı açmaq üçün kifayət qədər material vardır [4, 10].

Orxon-Yenisey əlifbasının açılması üzərində yuxarıda göstərdiyimiz kimi Danimarka alimi V.Tomsen və rus alimi akad. V.V.Radlov işləyirdi. Təkrar da olsa, qeyd etmək lazımdır ki, 1893-cü il dekabrın 15-də Danimarka Kral Elmlər Akademiyasının iclasında prof. V.Tomsen run yazılarının, yəni Orxon-Yenisey abidələrindəki yazının oxunması haqqında məlumat verdi. V.Tomsen əvvəlcə, Kültigin abidəsindəki 4 sözü-tenri, türk, kül və tigin sözlərini oxuyur. Abidənin türkdilli olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra digər mətnləri də aydınlaşdırır. O vaxta qədərsə akad. V.V.Radlov 20-yə qədər işarəni açmışdı. V.Tomsenin qədim türk əlifbasını açması xəbərini alandan sonra V.V.Radlov Kültiginin şərəfinə qoyulmuş abidəni tərcümə edir və 1894-cü il yanvarın 19-da Rusiya Elmlər Akademiyasının iclasında oxuyur.

Həmin illərdə V.Tomsen və V.V.Radlovla yanaşı, Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi ilə V.Banq da məşğul olur; o, abidələrin oxunması haqqında iki məqalə çap etdirir. 1899-cu ildə P.M.Melioranskinin “Kül Tegin şərəfinə abidə” adlı kitabı nəşr edilir. Bu əsərdə Kültigin abidəsinin tərcüməsi, tərcüməyə P.M.Melioranskinin verdiyi şərhərlə yanaşı, V.Tomsenin Kültigin abidəsi tərcüməsinin 1896-cı il nəşrinə yazdığı izahat da vardı.

Haşiyə: Vilhelm Lüdviq Peter Tomsen (1842-1927) Randers şəhərçiyi poçtmeysteri (poçt müdiri) ailəsində doğulmuş, uşaqlıq həyatı burada keçmiş, öz unversitet karyerasını da burada başlamışdır. Teologiya (ilahiyyət) ilə məşğuliyət onu qane etməmiş, onu digər elmlər-filologiya və botanika özünə

daha çox cəlb etmişdir. Gənclikdə Tomsenin bəxti gətirmişdir. O, görkəmli alimlərlə rastlaşmış və həmin müəllimlər onda fenomenal yaddaşın və filoloq qabiliyyətinin olduğunu diqqətdən qaçırmamışlar.

1887-ci ildə Tomseni Kopenhagen Universitetinin müqayisəli dilçilik kafedrasına dəvət etdilər. Həmin illərdə “Qədim Rusun Skandinaviya ilə əlaqələri və Rus dövlətinin mənşəyi” haqqındakı əsəri ona dünya şöhrəti gətirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Danimarka aliminin tədqiqatı, Rusiyada qəbul ediləndən tam fərqli nöqtəyi-nəzər sərgiləyirdi. Əslinə baxılırsa, prof. Tomsen rus tarixini siyasətdən kənar, olduğu kimi, əsl həqiqəti yazan ilk alimlərdən idi. Əfsanələrə və uydurmalara yer olmayan bu fundamental tədqiqatın müddəalarını nə təkzib etmək, nə də qəbul etmək bacarıqsızlığı prof. Tomsenin adını qadağan etməsə də, rus alimləri içərisində o, təbliğ olunmayanlar sırasına daxil edildi. Yaxşı ki, dünya Kiyev Rusu haqqında həqiqəti ondan öyrəndi.

Professor Tomsen bir neçə dəfə Rusiyada olmuş, o, slavyan mədəniyyətinin Avropa kökünü əla öyrənmişdi. Hədənsə, həmişə rus alimlərinin diqqətindən kənarda qalan və səhv olaraq rus mədəniyyəti adlandırılan bu mədəniyyətin qıpçaq-türk əsasını məhz bu görkəmli alim aşkar etmişdir. Kopenhagen universitetinin müqayisəli dilçilik kafedrasının professoru V.Tomsen 1893-cü il dekabrın 15-də Danimarka Kral Elmi Cəmiyyətinə məruzə təqdim etdi. Məruzə “Sirlə Sibir yazısı” haqqında idi. 30-a qədər dil bilən alim “Sirlə Sibir yazısı”nı oxudu. Bu tarix türkün ikinci doğuşu tarixi idi [4, 10; 3, 147].

Burada bir məqamı qeyd etmək zərurəti duyulur. Görkəmli Danimarka alimi Tomsen ona dünya şöhrəti gətirən “Qədim rusun Skandinaviya ilə əlaqələri və rus dövlətinin mənşəyi” haqqında əsəri işıq üzü gördükdən və həmin əsərdə nədənsə türk mədəniyyətinin səhv olaraq rus mədəniyyəti hesab edilməsi faktının rus alimlərinin diqqətindən qaçdığı üzə çıxdıqdan sonra belə bir deyim səsləndirilirdi: İstənilən rusu qazı (yaxud qaşı), tatar olacaq”. Tomsen isə həqiqətən rusu qazıdı.

Burada B.A.Rıbakovun işi daha asan idi. Ondan türkü qazımaq tələb olunmurdu, rast gəldiyi arxeoloji abidələrin hər birində türk izi, türk ruhu izlənməkdə idi. Patriarxa sadəcə üzə çıxardığı hər bir tapıntıya bir “slavyan pərdəsi” çəkmək kifayət edirdi və o, bu pərdəni çəkə bilirdi.

Orxon-Yenisey əlifbası açıldıqdan sonra qədim türk abidələrinin tədqiqi ilə təkcə türkoloqlar və çinşünaslar deyil, habelə iranşünaslar, ərəbşünaslar və başqaları məşğul olurlar. Ayrı-ayrı abidələrin oxunmasında, mətnlərin tərcüməsində və izahında yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçılarla birgə V.Bartold, Bloşe, Q.Vamberi, V.Vasilyev, Q.Qabelents, Q.Deveria, F.Korş, İ.Markvart, Nəcib-Asim, N.Popov, F.Hirt, E.Şavann, Q.Şlegel və başqalarının böyük əməyi olmuşdur. V.V.Bartold qədim türk qəbilələri haqqında tarixi konsepsiya hazırlamışdır.

Artıq tapılmış abidələrin oxunması, tərcüməsi, izahı və nəşri ilə yanaşı, yeni abidələrin axtarışı da davam etdirilir. 1891-ci ildə N.M.Yadrintsev Ongin abidəsini kəşf edir (onu ilk dəfə 1895-ci ildə V.V.Radlov nəşr etdirmişdir),

1897-ci ildə Y.N.Klements Orxon çayının qolu Tola çayının sahilində Ton-yukuk şərafinə qoyulmuş abidəni tapır. 1896-1897-ci illərdə Semireçyədə qədim türk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələr kəşf edilir.

XX əsrin əvvəllərində Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqində nə isə bir durğunluq baş verir. Bu dövr haqqında A.N.Samoyloviç yazır: “Ölüm runşəkilli türk yazılı abidələrinin üç əsas tədqiqatçısından ən cavanını, öz tədqiqat üsullarının dəqiqliyinə görə yalnız V.Tomsenlə müqayisə edilə bilən P.M.Mlioranskinin vaxtından qabaq elm aləmindən apardı. Çin Türkünstanının qumlarında çoxlu miqdarda uyğur yazısı abidələrinin tapılması ilə əlaqədar V.V.Radlov Monqolustan və Sibirdəki abidələrin tədqiqindən ayrıldı. Çünki o bunların hamısını (Ramstedt və Kotviçin sonralar kəşf etdikləri abidələrdən başqa) ilkin şəkildə tədqiq etmiş, qlossari və qrammatik oçerklərlə izahını vermişdi. Orxon-Yenisey yazılı abidələri haqqında bir neçə məqalə yazmış və bu kitabələrdə təklidlərlə onluqların birləşməsindəki xüsusi sistemi kəşf etmiş V.Banq da bu abidələrin tədqiqi üzərində çox dayanmadı...[4, 12].

Görün tarixin saxtalaşdırılması hansı həddə çatmışdı ki, M.Qorbaçovun “yenidənqurma” və “aşkarlıq” adı altında islahatı dövründə sovet-rus tarixçiləri, xüsusilə, Leningrad Dövlət Universitetinin professorları Ftodorov, Novoseltsev və digərləri «Вопросы истории» jurnalında Rıbakovu slavyanların tarixini süni olaraq qədimləşdirib onun etnogenezini (mənşəyini) e.ə. II minilliyin ortalarına aid edərək, tarixi saxtalaşdırdığı üçün haqlı olaraq kəskin pisləmişdilər. Paradoksa baxın, türklərin mənşəyinin tarixi reallıqlar əsasında tədqiqi isə qaranlıq, əlçatmaz, sehirlə bir otaqda gələcəyə saxlanılmışdır.

Burada bir məqamın qeyd olunması lazım gəlir. VI-VII əsrlərə aid Orxon-Yenisey run yazılarının oxunması ilk baxışda ona dəlalət edə bilər ki, türklərə aid bu yazı elə onların ən qədim yazılarıdır. Axı, məşhur türkoloq L.N.Qumilyov da bəzi tarixçilərdən fərqli mövqə tutsa da, rəsmi tarixşünaslığın çərçivəsindən kənara çıxma bilməyib, həmin dövrün türklərini qədim türklər hesab edirdi. Əslində isə, bu fikirlər bu cür qəbul edilə bilməz.

Əvvəla, hər hansı bir xalqa aid yazının hansı ildə aşkarlanması, bu yazının yaranma tarixini dəqiqliklə müəyyənləşdirmək üçün əsas ola bilməz. Xüsusilə türklərə aid yazının uzun illər aşkarlanmaması və köçəri xalqların ümumiyyətlə, mədəniyyət daşıyıcıları olmaması uydurmaları türklərə aid yazının daha qədimlərdə yarandığını şübhə altına alırdı. Digər tərəfdən, tarix o zaman həqiqətə çevrilir ki, hipotez və ya versiya kimi irəli sürülən fikirlər onun təsdiqinə yardımçı olan etnoqrafik, xüsusilə arxeoloji dəlillərlə sübut edilsin. Fikrimizin təsdiqi üçün aşağıdakı faktın incələnməsi lazım gəlir. Hələ sovet dönəmində 1970-ci ildə Qazaxstanın keçmiş paytaxtı Alma-Atanın 50 kilometrliyində arxeoloji qazıntı zamanı aşkar edilən bir nadir tapıntı Orxon-Yenisey run yazılarının heç də türklərə məxsus ən qədim yazı olmadığını isbatladı. Tarixi ədəbiyyatlarda “Altun geyimli oğlan” adı altında Esik kurqanında tapılan bu, çox önəm daşıyan tapıntı öz zənginliyinə görə, yalnız Misir Fironu Tutaxamonun qəbri ilə müqayisə edilirdi. Lakin bu arxeoloji abidəni tədqiq

edən alimlər göstərirdilər ki, bu tapıntının əhəmiyyəti buradakı qızıl əşyaların çoxluğu ilə ölçülmür, onun dəyər əmsalı daha vacib tarixi həqiqətə xidmət edir. Oxucunu intizarda qoymayaraq bu arxeoloji tapıntının ən vacib tarixi dəyərini açıqlayaq. Burada qızıl əşyalardan başqa bir, yarımoksidləşmiş, yəni paslaşmış təstə bənzər əşya da aşkar edilib və həmin əşyanın üzərində iki sətirlik yazı aşkarlanıb. Orada yazılır: “Xaqanın oğlu 23 yaşında öldü. Esik xalqının başı sağ olsun” [12, 47]. Bu yazı bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir. Birincisi, buradan məlum olur ki, ərazidə dövlət qurumu fəaliyyət göstərib. Çünki “xaqan” və “şahzadə” dövlət olan zaman olur. İkincisi, və daha vacibi-yazı Orxon-Yenisey abidələrindəki run yazıları ilə eyni dövrə deyil, daha qədim tarixi dövrə, alimlərin hesablamalarına görə, eradan əvvəl I minilliyin ortalarına aiddir. Deməli, türklərə məxsus yazının tarixi min ildən artıq qədimə gedib çıxır.

Çağdaş əsrimizin başlanğıcında Türkiyə Respublikası türklər yaşayan qədim ərazilərdə arxeoloji qazıntılar aparmaq üçün üç yüz milyon dollar vəsait ayırmışdır. Ondan bir neçə il sonra ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində belə bir məlumat verildi ki, arxeoloji qazıntılar zamanı, xüsusilə indiki Monqolustan ərazisində türklərə aid çox qiymətli arxeoloji abidələrin tapılması belə bir nəticə çıxarmağa imkan verdi ki, türklərin tarixini yenidən yazmaq üçün çox qiymətli materiallar əldə edilmişdir. Qara dənizdən Sakit okeana qədər Avroasiyanın geniş çöllərində aparılan arxeoloji qazıntılar türklərin tarixini daha dəqiq tədqiq etmək üçün imkanlar yaradacaq. Bəlkə də bu qiymətli tapıntılar Avropa və rus tarixçilərinin, xüsusilə iranşünasların inkar etdikləri, unudulmuş və gizlədilmiş türk mədəniyyəti Avroasiyanın ən qədim mədəniyyəti kimi təsdiq ediləcəkdir. Yəqin ki, türklərə məxsus yazının tarixi eradan əvvəl I minilliyin ortalarına deyil, ondan daha qədimlərə gedib çıxacaqdır.

Beləliklə, hələ XII əsrdə tarixçi Alaəddin Ata Məlikin “Cüveyni tarixi Cahanguşə” adlı əsərində bəhs edilən və XVII əsrin sonundan Avropa tarixçilərinin maraqlarına daxil olan Orxon-Yenisey abidələrindəki run yazılarının açılması yalnız XIX əsrin sonunda baş verdi. Görəsən, bir neçə əsr ərzində öyrənilməsi davam edən bu mədəniyyət abidəsinin elm tərəfindən öyrənilməsi prosesi nə üçün bu qədər vaxt apardı. Məlumdur ki, Rusiyada bu məsələ ilə XVIII əsrin əvvəllərindən məlumatlar verilmişdi, lakin bu məlumatlar sükutla qarşılanmış, ona əhəmiyyət verilməmiş, hətta lazımsız bir material kimi arxivə göndərilmişdi. Yuxarıda dediyimiz bir fikri bir daha xatırladıram – nə yaxşı ki, XVIII əsrdə II Yekaterinanın zamanında Avropa dövlətlərinin səfirlərindən biri həmin materialı öz ölkəsinə ötürə bilmişdi və bundan sonra Avropa alimləri Sırrı Sibir yazıları deyilən bu mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsini sürətləndirmişlər. Rusiyada bu sırrı yazı ilə yalnız XIX əsrin II yarısından sonra maraqlanmağa başlanmışdır və Rusiya Elmlər Akademiyasının ekspedisiyaları zaman-zaman həmin əraziyə göndərilmişdir.

Burada belə bir tarixi fakt yada düşür: 1945-ci ilin martında Böyük Vətən müharibəsinin həlledici döyüşləri dövründə İosif Stalin cəbhə komandanları Jukov, Konev, Vasilevski, Rokosovski və digər marşal və generalları yanına

dəvət edib onlara belə bir sual verir, düşmənin paytaxtı Berlini müttəfiqlər almalıdır, (ABŞ və İngiltərə nəzərdə tutulurdu) yoxsa biz? Və bundan sonra tarixdən məlum olduğu kimi Berlin əməliyyatı işlənib, hazırlanır və sovet qoşunları ilk dəfə Berlinə daxil olur. Müqayisə üçün deyək ki, XIX əsrin II yarısında Avropa alimləri, xüsusilə V.Tomsen Sibirin sirrli run yazılarını açmaq üzrə ikən Rusiya Elmlər Akademiyası bu işdə gecikməmək üçün ekspedisiyaların fəaliyyətini daha da intensivləşdirir və həmin türklərə aid mədəniyyət abidələrinin oxunması prosesində iştirak edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Александр Вушков. Чингизхан, неизвестная Азия. М.: ЗАО «Олма медиа Групп», 2007, 544 с.
2. Мурад Аджи. Европа, тюрки, Великая степь. М.: Мысль, 1993, 331 с.
3. Мурад Аджи. Полюнь половецкого поля. М.: Еоо «Пун-контекст», 1994, 350 с.
4. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
5. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М.: Наука, 1993, 279 с.
6. Карамзин Н.М. История государства Российского. Т. I-V, М.: 1989.
7. Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия. М.: Восточная литература, 1996, 176 с.
8. Радлов В.В. Сибирские древности: Материалы по археологии Сибири. СПб, Типография Императорских Академии наук. №3,1888. №5.1981, №15 1902, 53 с.
9. Руденко С.И. Древнейшие в мире художественные ковры и ткани оледеленных курганов Горного Алтая. М.-Л.: Академия наук СССР, 1968, 136 с.
10. Томсен В. Дешифрованные орхонские и енисейские надписи. Пер. В.Радлова. Записки отделения Русского Археологического общества. Т.VIII, вып. III-IV, 1894.
11. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л.: Академия наук СССР, 1951, 471 с.
12. Rəfik Ozdək. Türkün qızıl kitabı, I kitab, Bakı: Yazıçı, 1992, 184 s.

СКРЫТАЯ И ЗАБЫТАЯ КУЛЬТУРА И ПОЯВЛЕНИЕ НОВОГО ТЮРКИЗМА

Р.И.МАГЕРРАМОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена описанию развития государственности, культуры и национального богатства определенной исторической эпохи нашего народа, которые долгое время были забыты. Скрывая, их присваивали чужие. В статье анализируется историческое развитие великолепной культуры, долгое время скрывающейся от ее носителей.

Основываясь на достоверные факты и обоснованные фрагменты из исторических событий, описанных в трудах видных историков, была дана должная оценка этому несправедливому искажению наших национальных исторических фактов, ценностей и культурного наследия.

Ключевые слова: национальное происхождение, тюркское происхождение, Томсен, Орхон-Енисей, Эсикский курган

FORGOTTEN AND HIDDEN CULTURE AND TURKISH REBIRTH

R.I.MAHARRAMOV

SUMMARY

The article has been dedicated to the study of the cultural history which had been forgotten and hidden for long years.

The author, basing on the substantial facts, and grounded fragments in the works of well-known historians, estimates this scientific injustice as distortion of history.

The author estimates the rebirth of Turks.

Key words: national identity, Turkish origin, Tansen, Orkhon-Yenisey, Threshold mound